Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ
у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1930–1934)

Серія
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ
(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО
"СВІТ"
2015

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року

Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

© Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
© Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

РОЗДІЛ І

ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

З ІСТОРИЧНОЇ ФАБУЛІСТИКИ КІНЦЯ XVIII в.

Історична фікція: історії видумані умисно, з певною тенденцією — фамілійною, класовою або патріотичною, схоплені з усного обороту або скомпоновані, через непорозуміння чи з метою пояснити неясне або хибно сприйняте, нарешті чиста фантастика, з емоціональною настановою і без неї: фантазія для фантазії, гра уяви.

Така історична фабулістика всіх цих категорій в великій масі, хоч і не рівною течією влилася до тої історично-краєзнавчої літератури XVIII в., що вийшла на місце київської церковної схоластики і приготовила ґрунт для української літератури першої половини XIX в.

Я назвав її в одному з попередніх своїх звідомлень "літературою канцеляристів"*. Рясна історична фабулістика — одна з характеристичних прикмет цієї літератури.

Українська історіографія, перебувши стадію великої залежності від цієї фабулістики в середніх десятиліттях XIX в., зневажливо відмежувалась від неї при кінці століття, але принесена нею, тільки потроху виключається з наукового обороту і з ролі фактичного історичного матеріалу стає предметом літературної історії.

Тут, в сфері літературної історії, значіння історичної фабулістики величезне. Вона поруч фольклору була підоймою літературної тематики перших десятиліть XIX в.

Подібно як підробки під народну поезію значно ефективніш стимулювали літературну творчість, ніж це робили автентичні твори масового репертуару[1], — так і продукти історичної фабулістики показували себе активнішими з свого погляду, ніж автентична історична традиція або матеріал документальний.

І це річ цілком натуральна і легко зрозуміла. Як у підробках під фольклор, так і в цих історичних фікціях, матеріал подавався вже приготований: постилізований в аспектах свого часу, відповідно до певних соціальних чи патріотичних вимог і до літературного смаку; тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніш стимулював й своїм ілюзорним авторитетом. Тим пояснюється що, скажім, "История Русов" або "Запорожская старина"* далеко сильніше вплинули на літературну творчість 1830—1840-х років, ніж автентичні хроніки та непідроблені думи або пісні. Similia similibus!*

З огляду на це великого інтересу набув сам механізм творення цієї фікції як певний підготовчий процес літературного відтворення, репродукції. На жаль, дослідів в цьому напрямі досі велось мало, маємо тільки випадкові екскурси в цю сферу, і не завсіди щасливі.

[1] Це показали студії К.М.Грушевської над текстами дум та історичних пісень "Українські народні думи", т. I, 1928; т. II, 1930; студії над історичною пісенністю, ще не опубліковані, відомі мені з рукопису*.

Давніші дослідники в такій фабулістиці дозирали більше слідів реальної традиції, мовляв, не зафіксованої тільки в раніших писаннях. Потім стали більше наполягати на тенденційність творчості. Одно і друге безсумнівне, але, поруч того, треба більше звернути уваги на взаємини і впливи сучасної літератури — друкованої і писаної, місцевої і закордонної, на процес наверствовання в ній пояснень, поправок і толкувань до коротких хронікерських звісток старших джерел, і наростання в цім процесі тематики — фікції, часом навіть несвідоме, спонтанне.

Так, студіюючи найбагатшу скарбницю української історичної фабулістики "Историю Русов", я помітив, наприклад, що в ній поважне місце займають ампліфікації* мотивів і гадок, підданих французькими публікаціями 1780-х років: Левека, Леклерка, Шерера*.

Всі ці автори, живши в Росії в 1760—1780 рр., були свідками ліквідації старого укр[аїнського] життя, політичної автономії, соціальних і побутових форм, потім планів відновлення гетьманства, козацького війська, Січі і под.; чули, щó говорилось на сі теми, що набрали певної актуальності і в західноєвропейських літературних кругах, особливо завдяки Вольтеровій "Історії Карла XII"*, вважали потрібним освітити їх з свого боку. Леклерк при тім підчеркував свою інтимну освідомленість в укр[аїнських] справах, близькість до останнього гетьмана і до Запорозького Війська (за його заслуги, мовляв, вписано його навіть до реєстру козацького!).

Шерер відкликувався до таємничих київських рукописів і славив київські книгосховища, де містились, на його думку, розгадки не знать яких історичних секретів, з другої сторони — посилався на усні інформації, зібрані в високих російських кругах. Екскурси цих письменників в сферу російської політики щодо України і самих укр[аїнських] подій сильно стимулювали історично-політичну гадку українських авторів, настроювали їх на свобідніше трактування історичних тем, осмілювали не держатися викладу старших джерел, а шукати нових підходів до подій і нових розв'язок історичних загадок. Шерер в цім напрямі дав особливо багато. Про нього в укр[аїнській] історіографії прийнялась гадка, що він, мовляв, просто списав "Короткий опис історії Малоросії"* в II томі своїх "Annales de la Petite Russie"; тим часом він додав до них дуже багато від себе і тут, а ще більше в I томі своєї праці — дарма що закрився посилкою на "київські рукописи".

Ці його посилки на київські джерела зробили своє діло, а його "анекдоти" з російського двірського і політичного життя, що здобули сенсаційний успіх в 1790-х рр., — друкувались і передруковувались без кінця в 1790-х рр., придбали йому репутацію людини, глибоко втаємниченої в секрети російської політики, тому його вказівки і натяки на ріжні обставини і події української історії сприймалися з особливою увагою і часом розгортувалися в цілі перспективні малюнки, дуже ефектовні і важні в наслідках. Відкладаючи докладніше обговорення цих впливів до спеціального обслідування "Истории Русов", що збираюсь подати до друку, я поки що вкажу кілька прикладів безсумнівної залежності і фабулістики від екстраваганцій "анналів" (Шерера)

як ілюстрацію літературного походження деяких фантастичних історій, що заполонили уяву українських письменників першої пол[овини] XIX в.

Візьмім, наприклад, славну "реформу козацького війська", переведену, мовляв, в 1-й пол[овині] XVI [ст.] Остафієм Ружинським. Ця історія, так ефектно розповіджена в "Истории Русов" і відти сприйнята не тільки Марковичем, але і Костомаровим і Антоновичем, має своїм джерелом додатки Шерера. В "Кор[откім] описі", перефразованім в "Анналах", була тільки гола згадка про "гетьманів" Дм. Вишневецького і О.Ружинського: "После того был гетман запорозский Димитрий, князь Вишневецкий. После того был же гетман запорозский Евстафий, князь Ружинский", і далі: "По довольном же времени ляхи усоветовали в работе и подданстве людей малороссийских украинских держать; но которые не привыкли невольничей службы держать, обрали себе место пустое около Днепра низше порогов Днепровых на житло"*. Шерерові сподобалося зв'язати тісніше це оповідання з "гетьманством" Ружинського, і він докинув при тім кілька слів про його діяльність у війську: він зробив всі зусилля, щоб загартувати козаків, зробити їх витривалими на втому і всяку нужду і призвичаїти до війни (endurcir les Cosaques, les accoutumer à la fatigue et à la peine et les aguerrir)*.

Ті, що не хотіли піддатись цій дисципліні, подалися за пороги, в пустині, що вони собі розробили (défrichèrent), і т. д. Ця коротка примітка Шерера, докинена ним, очевидно, з власної інвенції, в "Истории Русов" була розгорнена в яскравий, деталізований образ реорганізації козацького війська, що зісталась підставою його устрою, на гадку авторів "Истории Русов", на всі пізніші часи: "Первым его старанием было произвесть в Малороссии реформу войскам и устроению их другим от прежнего образом", він, Ружинський, "пресекая своевольства и построения, учредил в Малороссии 20 непременных казацких полков, в две тысячи каждый, назвав их по знатнейшим городам"* і т. д.

Фантастична біографія Хмельницького в "Ист[ории] Русов", що над[и]хнула була Гоголя темою для історичної драми ("Выбритый ус")*, продуманої ним "до останньої нитки в одежі"*, але не положеної на папір, — як виявляє порівняння, теж походить від Шерера. Він оповідає, що коли Хмельницький попав в турецьку неволю deux ans après un tartare nommé Jaris, l'acheta et le mena en Tartarie; il dut sa liberté au roi de Pologne qui le fit officier de sa garde ([т.] II, с. 15, 17)*.

В основі лежить текст "Кор[откого] опису": Хмельницького "Зеновия в полон взято, откуда по двох годах выкуплен яссиром татарским"*. Цей "ясир татарський" у Шерера перемінився un tartare nommè Jaris; Шерер від себе додав, що від татар Хмельницького викупив король (в I т. його "Annales", с. 147, Х[мельницько]го викупає з неволі його мати) і взяв його до своєї гвардії. В "Истории Русов" Х[мельниць]кий "полонен турками и ими продан из Царьграда в Крым тамошнему мурзе, именем Ярысу"*; король, знавши його персонально за незвичайні успіхи в науках, "выкупив его из Крыму своею суммою, оставил у дел при своем кабинете и в чинах

своей гвардии". Тому коли Чаплинський арештував Х[мельницько]го за щирий відзив про Кодацьку фортецю, "Чаплинскому в наказание за своевольный и оскорбительный поступок его над гвардейским офицером обрезан был чрез стражника Скобичевского один ус" — що й піддав Гоголеві мотив для драми і замало що не ввійшов у велику літературу.

Ще один приклад: фантастичний кінець гетьманства Демка Многогрішного, що замість арешту і заслання в "Истории Русов" помирає від ран в Батурині і хорониться з великою честю. Лазаревський, виступаючи з здогадом, що автором "Истории Русов" був Гр. Полетика, вказував на цю вигадку як на доказ його авторства: мовляв, Полетика, вважаючи себе родичем Многогрішного, з фамілійних мотивів захотів звеличати його таким славним кінцем.

Але Полетика в тім не винен: так перемінив оповідання "Кор[откого] опису" Шерер:

"История Русов", с. 171*	Шерер, [т.] II, с. 135*	"Краткое описание Малороссии", с. 273*
В 1672 г. февраля 7 дня Многогрешный от ран своих умер и с великими почестьми, военными и церковными, в Батурине погребен. Все чины и народ с чистосердечным сокрушением оплакивали сего достойного их начальника. Он — при всей своей нарочитой кротости, был хороший вождь в войске, отличный политик и справедливый судия в правлении. После Зиновия Хмельницкого одному ему приписать можно превосходные качества. Для донесения царю о смерти гетманской отправился в Москву писарь ген[еральный] Карп Мокриевич с другими старшинами. Царь принял их очень милостиво, сожалел много о умершем гетмане, столь достойном его уважения и доверенности, и, наконец, советовал чиновникам оным выбрать себе такого гетмана, который бы подобился характеру М[ногогрешно]го, а он обещает и словом царским уверяет содержать их и народ малороссийский на точном основании первоначальных статей Зин[овия] Хмельницкого.	Pendant la carême... les plus anciens généraux ayant avec eux le Secrétaire Carp Mokrievitsch, se rendirent de Baturin à Moskow, pour annoncer au czar la mort de leur hettman D.Mnogogreschnoi (c'est ce hettman qui avoit soumis la plus grande partie de la Petite-Russie sous l'obeissance du czar). Ce prince les reçut favorablement, confirma de nouveau leurs privilèges et s'engagea à observer exactement la capitulation faite avec Chmelnizki et de ne jamais envoyer dans la suite ses voievodes dans l'Ukraine*.	О средопосте старшина генеральная, с писарем Карпом Мокриевичем согласясь, Дамиана Многогрешного, гетмана, в замку Батуринском ночью на постеле взяли и на воз заложивши под шкурою, повезли чили послали на Москву; свойственные же его полковники наутрее разбеглись, а иных в Москву з братами и женою его, Многогрешного, на вечное житие побрано. Сей гетман Украину Малороссийскую всю смирил под руку е[го] ц[арского] в[еличест]ва, и за преступления Брюховецкого и прежних гетманов прощение и амнестию испросил, також статем старого Хмельницкого подтверждение и новых дабы не быть воеводам постановление учинил.

Як бачимо, "История Русов" тільки деякими рисочками прикрасила оповідання Шерера, а в головнім іде за ним.

Шерер перефразовує "Кор[откую] опись", але не знати звідки так різко міняє арешт Многогрішного на смерть. Найпростіше пояснення, здається мені, що в копії "Кор[откой] описи", ним використовуваній, текст в цім місці був зіпсований, було щось упущене, і Шерер, силкуючись відгадати зміст, скомпонував таку "оригінальну" розв'язку відомістю про смерть замість арешту.

Так представляється мені це тепер, може чи принесе інше точніше об'яснення. Тим часом наведені мною приклади показують нам, якими дорогами, між іншими, наростала і наверствовувалась історична фабулістика в українській творчості кінця XVIII віку.

его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бюшинга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских", що був опублікований у Москві у 1847 р.

...трактатів Гр. Полетики... — йдеться про праці Г.Полетики "Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства", "Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления", "Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России", "Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою польскою и на каких договорах поддалась российским государям и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей", "Записка о начале Киевской академии", "Возражение депутата Григория Политики на «Наставление Малороссийской коллегии господину же депутату Димитрию Наталину»" (опубл. Г.Милорадовичем у виданні: Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. — 1858. — Кн. 3. — V: Смесь. — С. 71–102), "Мнение Григория Полетики на читанный в 1768 году в комиссии «Проект правам благородных»" (опубл.: Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1882. — Т. 36. — С. 346–356).

акрібія — від грец. ἀκρίβεια — точність, ґрунтовність, акуратність.

Зри убо, коль есть храбра и непобежденна... — вірш опублікований І.Самчевським у передмові до Літопису Грабянки у 1854 р. Див.: Летопись Григория Грабянки: Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за найяснейших королей польских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, в розних летописцов и из диариуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грябянки, собранная и самобитних старожилов сведительстви утвержденная: Року 1710 / Издана Временною комиссией для разбора древних актов. — К.: В университетской типографии, 1854. — С. XXVIII.

с. 80 ***...з-під пера Костомарова: його "Богдан Хмельницкий"...*** — історична монографія М.Костомарова під назвою "Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России" була вперше опублікована у часопису "Отечественные записки" (СПб., 1857. — Т. 110. — Кн. 1. — С. 200–290; Кн. 2. — С. 515–575; Т. 111. — Кн. 3. — С. 207–264; Кн. 4. — С. 529–574; Т. 112. — Кн. 5. — С. 323–376; Кн. 6. — С. 377–424; Т. 113. — Кн. 7. — С. 1–50; Кн. 8. — С. 315–358).

...залишився у перших виданнях... — у 1859 р. ця праця М.Костомарова, перероблена і доповнена, вийшла окремим виданням у двох томах. У 1870 р. побачило світ третє, знову доповнене і виправлене, видання монографії, воно ж під назвою "Богдан Хмельницкий" склало IX, X та XI томи "Исторических монографий и исследований" (видання Д.Кожанчикова, 1870). Нарешті, четверте прижиттєве видання даної монографії було надруковане у 1884 р. під час перевидання тих самих томів "Исторических монографий".

З історичної фабулістики кінця XVIII в.

Перша публікація: З историчної фабулістики кінця XVIII в. // Академия наук СССР — XLV — академику Н.Я.Марру. — М.; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1935. — С. 607–611. Підпис на початку статті: *М.С.Грушевський*. Дата не зазначена. У назві допущено помилку ("историчної" замість "історичної"), такого типу помилки трапляються у тексті, також у тексті літера *ї* замінена на *і*.

Передруковано без коментарів: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. — Рік XXVIII/XXIX. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 125–129.

Подається за першодруком.

с. 82 ***Я назвав її в одному з попередніх своїх звідомлень "літературою канцеляристів"*** — йдеться про статтю М.Грушевського "Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений" (Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1934. — № 3. — С. 215–223). Передруковано у даній книзі: у перекладі українською мовою під титулом "Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань" на с. 74–81, оригінал — на с. 415–420.

..."История Русов" або "Запорожская старина"... — М.Грушевський має на увазі видавничі проекти, здійснені у 1830–1840-х рр.: История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского. — М.: В университетской типографии, 1846. — IV, 261, 45 с. (перша публікація того ж року у часопису "Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете") та "Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Ч. 1, кн. I: [Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1833. — 132 с.; Ч. 1, кн. II: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория]. — Харьков, 1833. — 140 с.; Ч. 1, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Батория до Богдана Хмельницкого. Летопись и замечания]. — Харьков, 1834. — 168 с.; Ч. 2, кн. I: [Песни и думы о лицах и событиях от Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1834. — 82 с.; Ч. 2, кн. II: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье во время Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1835. — 190 с.; Ч. 2, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1838. — 168 с.

Similia similibus! — з лат.: подібний подібному.

...студії К.М.Грушевської над текстами дум та історичних пісень "Українські народні думи", т. I, 1928; т. II, 1930; студії над історичною пісенністю, ще не опубліковані, відомі мені в рукопису — М.Грушевський посилається на видання: Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № 1–13 і вступ К.Грушевської / Історична секція Української академії наук, Комісія історичної пісенности. — К.: Держвидав України, 1927. — CCXX, 176 с.; Том другий корпусу. Тексти № 14–33 і вступ К.Грушевської / Історична секція Всеукраїнської академії наук, Комісія історичної пісенности. — Харків, К.: Державне видавництво "Пролетар", 1931. — XXX, 304 с. Після 1931 р. праці К.Грушевської за її життя не друкувались.

с. 83 ***ампліфікація*** — від лат. amplificatio — посилення, нагромадження, примноження. Вживається у мовознавстві на позначення стилістичної фігури, виявляється у нагромадженні однорідних елементів (сполучників, прийменників, порівнянь, епітетів тощо) для підсилення виразності та емоційності мови.

...французькими публікаціями 1780-х років: Левека, Леклерка, Шерера — М.Грушевський має на увазі багатотомні видання: *Levesque P.-Ch.* Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, et des meilleurs historiens de là nation: 6 vol. — Paris: Debure, 1782–1783 (у 1787 р. російською мовою був перекладений перший том його праці під назвою "Российская история"); *Le Clerc N.G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne: 3 vols. — Paris; Versailles, 1783–1784; *Le Clerc N.G.* Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie moderne: 3 vols. —

Paris, Versailles, 1783–1785; *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie; ou, Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un abrégé de l'histoire des hettmans des Cosaques, & des pièces justificatives: 2 vol. — Paris: Cuchet, 1788.

завдяки Вольтеровій "Історії Карла XII"... — мова йде про працю: *Voltaire*. Histoire de Charles XII, Roi de Suède. — Basle (Rouen), 1731.

...просто списав "Короткий опис історії Малоросії"... — йдеться про укладений невідомим автором у 1730-х рр. український літопис "Краткое описание Малороссии". Опублікований: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического"/ Под ред. О.И.Левицкого. — К.: В типографии К.Н.Милевского, 1878. — С. 209–319.

с. 84 ***"После того был гетман запорозский Димитрий, князь Вишневецкий... обрали себе место пустое около Днепра низше порогов Днепровых на житло"*** — М.Грушевський цитує "Краткое описание Малороссии" за виданням: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — С. 212–213.

...загартувати козаків, зробити їх витривалими на втому і всяку нужду і привзичаїти до війни (endurcir les Cosaques, les accoutumer à la fatigue et à la peine et les aguerrir) — тут і далі М.Грушевський вільно переказує твердження Ж.-Б.Шерера та на підтвердження наводить оригінальні цитати і вирази. Див.: *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — P. 4.

"Первым его старанием было произвесть в Малороссии реформу войскам... учредил в Малороссии 20 непременных казацких полков, в две тысячи каждый, назвав их по знатнейшим городам" — М.Грушевський цитує за виданням: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 15.

...над[и]хнула була Гоголя темою для історичної драми ("Выбритый ус")... — М.Гоголь працював над драмою з історії Запоріжжя під назвою "Выбритый ус" у 1839–1840 рр., проте у 1840 р. спалив рукопис. Збереглись лише незначні начерки цієї драми, що були опубліковані у 1861 р. П.Кулішем (див.: *Кулиш П.* Заметки и наброски Н.В.Гоголя для драмы из украинской истории. Несколько объяснительных слов // Основа. — М., 1861. — Январь. — С. 116–120). Детальніше про цей твір М.Гоголя див.: *Оксман Ю.* Сожженная трагедия Гоголя из прошлого Запорожья // Атеней: Историко-литературный временник. Труды Пушкинского Дома Академии наук СССР. Памяти декабристов. — Кн. 3. — Ленинград, 1926. — С. 46–48.

...продуманої ним "до останньої нитки в одежі"... — про задуману М.Гоголем історичну драму йдеться у мемуарах С.Аксакова, що були оприлюднені повністю лише у 1890 р. (див.: *Аксаков С.Т.* История моего знакомства с Гоголем с включением всей переписки с 1832 по 1852 год // Русский архив. — 1890. — Кн. 8. — С. 1–206). С.Аксаков, зокрема, згадував, як М.Гоголь казав йому, що "у него составлена в голове трагедия из Истории Запорожья, в которой все готово, *до последней нитки, даже в одежде действующих лиц*" (Русский архив. — 1890. — Кн. 8. — С. 24, курсив упорядника).

Цю розповідь уперше відтворив П.Куліш як біограф М.Гоголя. Він отримав мемуари від самого автора у середині 1850-х рр. і у своїй праці процитував С.Аксакова таким чином: "у него составлена в голове трагедия из истории Запорожья, в которой все готово, даже *до последней нитки в одежде его действующих лиц*" (*Николай М. [Кулиш П.]* Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. — Т. 1. — СПб.: В типографии Александра Якобсона, 1856. — С. 252, курсив упорядника).

Порівняння наведених уривків із текстом М.Грушевського дає підстави зробити ймовірне припущення, що історик, який добре знався на доробку П.Куліша, подав з пам'яті цитату з С.Аксакова саме за редакцією П.Куліша.

deux ans après un tartare nommé Jaris, l'acheta et le mena en Tartarie; il dut fa liberté au roi de Pologne qui le fit officier de fa garde ([т.] II, с. 15, 17) — з фр.: через два роки татарин Жарис викупив його й завіз у Татарію; завдячував своєю свободою польському королю, який зробив його офіцером своєї гвардії. Переклад поданий відповідно до видання: *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В.В.Коптілов. — К.: Укр. письменник, 1994. — С. 87, 88. М.Грушевський цитує з видання: *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — P. 15, 17.

...“Зеновия в полон взято, откуда по двох годах выкуплен яссиром татарским” — М.Грушевський цитує “Краткое описание Малороссии” за виданням: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — С. 216.

...“полонен турками и ими продан из Царьграда в Крым тамошнему мурзе, именем Ярысу” — тут і далі М.Грушевський цитує з видання: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 50.

с. 85 *“История Русов”, с. 171* — М.Грушевський цитує з видання: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 171–172.

Шерер, [т.] II, с. 135 — див.: *Scherer J.-B.* Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — P. 135.

Pendant la carême... les plus anciens généraux ayant avec eux le Secrétaire Carp Mokrievitsch, se rendirent de Baturin à Moskow, pour annoncer au czar la mort de leur hettman D.Mnogogreschnoi (c'est ce hettman qui avoit soumis la plus grande partie de la Petite-Russie sous l'obeissance du czar). Ce prince les reçut favorablement, confirma de nouveau leurs privilèges et s'engagea à observer exactement la capitulation faite avec Chmelnizki et de ne jamais envoyer dans la suite ses voievodes dans l'Ukraine — з фр.: На Великий піст... найстарші генерали з секретарем Карпом Мокрієвичем поїхали з Батурина до Москви, щоб сповістити царя про смерть їхнього гетьмана Дем'яна Многогрішного (саме цей гетьман віддав під владу царя найбільшу частину Малоросії). Цар прийняв їх прихильно, знов підтвердив їхні привілеї й зобов'язався в точності дотримуватися угоди з Хмельницьким і ніколи після того не висилати своїх воєвод в Україну. Переклад поданий відповідно до видання: *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. — С. 114.

“Краткое описание Малороссии”, с. 273 — див.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”. — К., 1878. — С. 273.

“Историограф Малой России”

Ця стаття є останньою працею М.Грушевського, яку він писав улітку 1934 р. Про її завершення 2 вересня 1934 р. М.Грушевський повідомив листом братову Ольгу Олександрівну Грушевську (дружину брата Олександра Грушевського): “Я докінчив сього [дня] статтю про Б[антиш]-К[аменського], вийшла довша, ніж я хотів, тепер треба ще переписати на машинці, бо з писаного українською не зможуть складати” (Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1409. — Арк. 104).

Текст був надрукований на машинці вже після смерті М.Грушевського, вичитувала та звіряла цитати донька вченого К.Грушевська. У травні 1935 р. вона надіслала маши-

ЗМІСТ

	с.текстів	с.ком.
О.Юркова "...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...": ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V	
РОЗДІЛ І. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий "Львівський літопис" (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
"Историограф Малой России"	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte...	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire...	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности...	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность...	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe...	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker...	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive...	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens...	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie...	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия...	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове...	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький...	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде...	219	456
Іларіон Свєнціцький. Початки книгопечатання на землях України...	221	456
М.И.Ростовцев. Эллинство и иранство на юге России...	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia...	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie...	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических...	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples...	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament...	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti...	241	461

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven... . . . 246 | 462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности... . . . . 248 | 463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce... . . . . 250 | 463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов... . . . . 251 | 464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna... . . . . 255 | 464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe... . . . . 257 | 465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основання, 1873—1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том CXXXVIII—CXL. Праці Історично-філософічної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923—1925.... . . . . 259 | 466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)... . . . . 265 | 468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I і II... . . . . 266 | 468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen... . . . . 270 | 468
Этнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый... . . . . 274 | 469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe... . . . . 277 | 469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego... . . . . 279 | 469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?... . . 281 | 470
P.P.Panaitescu. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogiła archevêque de Kiev dans le principautés roumaines... . . . . 285 | 470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди... . . . . 287 | 471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo... . . . . 289 | 471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології... . . 290 | 472
Записки Київського інституту народної освіти... . . . . 292 | 473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века... . . . . 294 | 473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения... . 295 | 474
Jozsef Szinnyei. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur... . . . 297 | 474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodářske pomery Podkarpatske Rusi ve stoleti XIII—XV... . . . 299 | 474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva... . . . . 301 | 475
Histoire et historiens depuis cinquante ans... . . . . 304 | 475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие... . . . . 306 | 476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University... . . . . 307 | 476

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа”... 309 | 478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů... 311 | 478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)... 312 | 478
Східнослов’янські народності та їх дослідження... 313 | 479
Dr. Jiři Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva... 324 | 479
Václav Novotný. Českou minulostí... 326 | 480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrdý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva... 327 | 480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам... 329 | 480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann... 330 | 481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruskych od počatku 19 stoleti do roku 1867... 332 | 481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ... 333 | 481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)... 335 | 481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche... 340 | 482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі... 342 | 483
J.Rypka. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel’nyćkyj... 344 | 483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506... 346 | 484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)... 350 | 484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні... 354 | 485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України... 357 | 486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920... 359 | 486

КОМЕНТАРІ ... 361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК ... 487

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія "Історичні студії та розвідки"
(1930–1934)

Серія "Рецензії та огляди"
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
"Всеукраїнське спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —.

Т. 10. Кн. II : Серія "Історичні студії та розвідки" (1930—1934) ; Серія "Рецензії та огляди" (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — "Історичні студії та розвідки" і "Рецензії та огляди". У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — "Историограф Малой России" (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)